

Василь Лучик

Інститут мовознавства імені О. О. Потебні НАН України, Київ

Роль макро- і мікротопонімів у розв'язанні проблеми прабатьківщини слов'ян

1. Лінгвістичні критерії визначення прабатьківщини слов'ян

Проблема так званої прабатьківщини слов'ян, тобто часу й місця, де слов'янські племена виокремилися з індоєвропейської або балто-слов'янської спільноти як самобутні, активно вивчається на науковому рівні понад 100 років, але й досі вона залишається нерозв'язаною. Можна лише відзначити, що з близько десятка сформованих переважно в ХХ ст. наукових версій актуальними залишається три-чотири. Основним гіпотезам прабатьківщини слов'ян присвячена велика кількість літератури, у тому числі монографічні праці, які спираються на різні факти й аргументи мовного та позамовного характеру. Узагальнюючи стан дослідження проблеми прабатьківщини слов'ян, відзначимо, що її остаточне розв'язання якщо й можливе, то лише з позицій комплексного підходу, який повинен урахувати сукупність різногалузевих знань і чинників. Основними з них, на наш погляд, є такі: 1) лінгвістичні висновки щодо етно- та глотогенезу слов'ян повинні підтверджуватися відповідними екстралінгвальними (археологічними, етнографічними, антропологічними та ін.) свідченнями; 2) визначення прабатьківщини слов'ян залежить від часу й місця розпаду індоєвропейської етномовної спільноти (так званої другої прабатьківщини індоєвропейців), розвиток якої найбільшою мірою успадкували й продовжили праслов'яни. про що свідчить невиразність виокремлення їхньої мови з індоєвропейської прамови (думка А. Мейє та ін.); 3) наявність індоєвропейського субстрату як основи праслов'янського етномовного розвитку; 4) запозичення пізньоіндоєвропейської та ранньопраслов'янської доби вказують на сусідів прото- і праслов'ян, отже, і на ймовірну їхню прабатьківщину; 5) частка автохтонного мовного матеріалу, що функціонував у праслов'янську добу, повинна значно переважати реконструйовані одиниці іншомовного походження на території ймовірної прабатьківщини слов'ян, параметри якої визначаються за так званім «прин-

ципом сорочки»; 6) згідно з законами історичного розвитку мовної системи, зокрема праслов'янської, її архаїчні риси витісняються з ядра на периферію відповідного явища, де вони зберігаються найдовше (закон іррадіації); 7) результати досліджень представників різних гіпотез перетинаються переважно в точках, наближених до найімовірнішої прабатьківщини слов'ян.

2. Роль макро- і мікротопонімів у розв'язанні проблеми

В аргументації цих та інших положень важливу, а подекуди й вирішальну роль відіграють топоніми, які належать до найдавнішого й найстабільнішого прошарку лексики в будь-якій мові, що зумовлено їхніми лексико-семантичними та функціональними особливостями: вони не позначають понять, а виділяють окремі об'єкти з-поміж однорідних, тому не мають звичайного для загальних назв лексичного значення; як відносно умовні знаки географічних об'єктів вони передаються від етносу до етносу, не потребуючи перекладу, і т. ін. Щоправда, роль макро- і мікротопонімів у цьому процесі є неоднаковою, що неодноразово підтверджували дослідження з історичної ономастики: макротопоніми, які називають значні за величиною і важливі за суспільною значимістю географічні об'єкти, належать до стійких загальновідомих кодифікованих одиниць, що акумулювали цінну для розв'язання проблеми етно- та глотогенезу слов'ян багатовікову мовну й позамовну інформацію; натомість мікротопоніми, які називають незначні місцеві об'єкти, зазвичай характеризуються протилежними рисами.

3. Карпатська та інші теорії прабатьківщини слов'ян

Відомо, що праслов'яни вели осілий спосіб життя переважно біля водних артерій в умовах європейського лісостепу й полісся, що підтверджує праслов'янська за походженням лексика, зокрема макро- й мікротопоніми. Такі географічні назви нехарактерні для давньої оронімії, яка на території найбільших гірських масивів, заселених слов'янами, є переважно дослов'янською: пор. доіндоевропейську назву пасма горбів на схід від Карпат *Товтри* (< *Толтри* < посл. *ṭrtr < доіндоевропейське *tṛtr- «скеля»), співвідносну західнослов'янську назву гір *Тамри* (< *Tartry*), баск. *tutur*- «гірський гребінь», фр. *tertre* «пагорб» та ін., імовірно, доіндоевропейські ороніми карпатського ареалу *Магура*, *Горган*, *Грона*, *Щовб*, *Хом*, фракійські назви *Карпати*, *Бескиди*, *Мелеш* [Карпенко 2003: 207]. Натомість відомі гідроніми карпатського ареалу належать здебільшого до давніх індоевропейських або слов'янських назв: пор. назви р. *Стрий* п. Дністра на Львівщині [СГУ

1979: 533] < псл. *Stryjъ / *Strujъ < *Strūjъ / *Stroujъ < і.-є. **srou-* / **sreu-* / **srū-* «текти», розширеного *-j-*детермінативом [Шульгач 1998: 262], р. *Túca* л. Дунаю на Закарпатті [СГУ 1979: 564] < дак. *Pathissus*, споріднене з санскр. *pathas* «вода» [Никонов 1966: 419]; *Чéремош* п. Пруту л. Дунаю на Івано-Франківщині та Буковині [СГУ 1979: 603] < д.рус. *Черемьшь* < *черемьха*, що вказувало на прибережну рослинність [Карпенко 1973: 201] та ін. На цій підставі Ю. Карпенко зробив висновок, що «індоєвропейці прийшли в Карпати з рівних місцевостей – з хорошим річковим досвідом і з поганим гірським» [Карпенко 2003: 207]. Спроба пояснити частину давніх оронімів як власне праслов'янські назви виглядає на загальнокарпатському тлі не зовсім переконливою. Зокрема, висновок Р. Козлової, підтриманий І. Железняк, С. Вербичем, про походження макротопоніма *Карпати* від псл. *кърпатъ(*jъ*) «з вигинами, виступами, горбатий, нерівний» < *кърпа «щось криве, вигнуте; вигин, виступ» < і.-є. *(*s*)*ker-* «гнути, крутити» суперечить кільком фактам: 1) пізня фіксація в слов'янських джерелах цієї назви, яка в разі праслов'янського походження мала б закріпитися у фольклорі чи в інших давніх слов'янських джерелах; 2) засвідчена на початку I тис. н.е. Птолемеем форма *Карпáтης* містить у корені голосний повного творення *-а-*, який не відбиває псл. *-ъ-*; 3) збереження в албанській мові твірного апелятива *karpe* «скеля», який невідомий у слов'янських мовах; 4) похідні в праслов'янському гнізді *кърпатъ продуктивні в назвах частин тіла та в антропонімії, тобто не виражають географічного (оронімного) значення, притаманного мовам гірських народів [Лучик 2007: 47]. Отже, за наслідками етимологізування оронімів (насамперед макрооронімів) карпатська прабатьківщина праслов'ян виглядає малоюмовірною.

Висунута літописцем Нестером і найпоспідовніше обстоювана О. Трубачовим дунайська прабатьківщина слов'ян оперує переважно пізньопраслов'янською макротопонімією на зразок назви озера *Бáлатон*, яка виявляє ознаки східнослов'янського впливу на твірну праслов'янську основу **bolt-*, балканське *balt-* «болото; велике болото, озеро» (антична назва цього озера в Угорщині *Pelso*) [Никонов 1966: 41–42]. Відносно пізне (не раніше III–IV ст. н.е.) засвоєння басейну Дунаю і загалом Балкан праслов'янами на матеріалі макро- й мікротопонімії довів О. Гліаді в монографії «Слов'янські мовні релікти в топонімії Балкан» [Гліаді 2008], підтвердивши тим самим малоюмовірність дунайської прабатьківщини слов'ян.

Немає надійних свідчень макро- і мікротопонімії щодо прибалтійської, задеснянської, надчорноморської прабатьківщини слов'ян, хоч поодинокі назви праслов'янського походження з індоєвропейськими основами на відповідних територіях дослідники виявляють. Як найімовірніші більшість сучасних мовознавців визнає дві версії прабатьківщини слов'ян – вісло-одерську та середньонадніпрянську (вісло-дніпровську). Походження слов'ян та їхньої мови в басейні між Віслою й Одером обстоюють переважно поль-

ські вчені (Й. Костржевський, Т. Лер-Сплавінський, В. Маньчак та ін.), які лише частково залучали топонімний матеріал. На початку ХХІ ст. на власне топонімному матеріалі, в основі якого найдавніший прошарок макрорідронімії Польщі, З. Бабік дійшов висновку, що на території між Одером і Віслою майже відсутні праслов'янські назви, які виникли до нашої ери: «...У межах польських земель так само не можна з вірогідністю виокремити доісторичні прошарки праслов'янської гідронімії» [Babik 2001: 75]. Такі топоніми, за свідченнями автора, з'являються в басейні Вісли (насамперед назва цієї річки) і кількісно зростають на схід від неї.

4. Середньонадніпряньська теорія прабатьківщини слов'ян

Середньонадніпряньську гіпотезу обстоювали науковці з різних країн: П.-Й. Шафарик, Л. Нідерле, К. Годловський, С. Бернштейн, В. Горнунг, О. Погодін, Ф. Філін, Ю. Шевельов та ін. Частина з них активно залучала топонімний матеріал (З. Голомб, М. Фасмер, В. Петров) або використовувала його як основні факти й свідчення на користь середньонадніпряньської гіпотези (І. Железняк, В. Лучик, В. Шульгач; судячи з усього, до цієї гіпотези схиляється у своїй ономастичній монографії і З. Бабік). Як і інші версії, ця гіпотеза також залишається дискусійною, бо немає найголовнішого – історичних згадок про праслов'ян до нашої ери і тогочасних писемних пам'яток. Однак з виділених нами семи положень, які називають найголовніші чинники визначення прабатьківщини слов'ян, усі більшою чи меншою мірою узгоджуються з середньонадніпряньською версією [Лучик 2008: 62–76]. Крім того, значна частина дослідників, які спочатку визнавали прабатьківщиною слов'ян інші території, з часом повністю або частково переглянули свої позиції й наблизилися до середньонадніпряньської гіпотези: О. Шахматов, К. Мошинський, Я. Розвадовський, Ю. Карпенко, Ю. Удольф, Г. Півторак; більшість з них спиралася на топонімні матеріали.

З-поміж різних чинників аргументації прабатьківщини слов'ян між Середнім Дніпром і середньою частиною Вісли найважливішими є ті, що пов'язані з п'ятим положенням («принципом сорочки»), оскільки воно найбільшою мірою спирається на аналіз макро- і мікротопонімії. Монографічні дослідження топонімії українського правобережного лісостепу й полісся І. Железняк, О. Карпенко, В. Шульгача та ін. переконливо засвідчили, що частка праслов'янських автохтонних назв значно переважає над тогочасними одиницями іншомовного походження: серед них гідроніми з індоєвропейськими основами *Salix* < псл. *salix < і.-е. *sal- «вода, джерело»; *Бутеня* і *Бута* з основою і.-е. *bheu- / *bheu- «надуватися; бити» (про воду); *Рось* < псл. *ros- «вода, волога» < і.-е. *ros- / *res- «текти, витікати, литися»; *Вись*

< псл. **vis-* «рідина; розливатися, текти» < і.-є. **ueis-* / **uis-* «плести, текти», мікрогідронім *Миха* < псл. *Миха < псл. **тѣх-* / **тѹх-* / **тих-* «пліснява, мох, болото» < і.-є. **mus-* / **meus-* «вогкий, трухлявий, брудний» та ін. [ibidem: 70–73], а також численні назви з основами праслов'янського походження. Зокрема, лише в межиріччі Західного Бугу й Случі п. Горині п. Прип'яті В. Шульгач реконструював понад 600 гідронімів праслов'янського походження, більшість з яких виникла на власне праслов'янській основі і належить до мікротопонімів (назви боліт, торфищ, невеликих озер, бродів, ярів, колодязів тощо) [Шульгач 1998]. У цьому контексті видається не випадковою та обставина, що фактично за визначенням С. Бернштейном периметром середньонадніпрянської прабатьківщини слов'ян протікає 6 річок з назвою *Сорька*, яка відсутня на інших слов'янських землях: 1) у верхів'ї Південного Бугу (Черкаська й Вінницька обл.); 2) у верхів'ї Дністра (Хмельницька обл.); 3) у басейні Західного Бугу (Львівська обл.); 4) у басейні Прип'яті (Рівненська обл.); 5) у нижній течії Десни (Чернігівська обл.); 6) у басейні Тясмину (на межі Кіровоградської та Черкаської обл.) [СГУ: 521]. Попри східнослов'янське повноголоسة омонімічних назв переважно невеличких річок є підстави говорити про ранньопраслов'янське походження гідронімів, мотивованих псл. *sorka «та (річка, вода і т. ін.), що обтікає, обвиває, окутує певну територію, об'єкт» < і.-є. **ser-* «текти, витікати; лити, литися; стрімко рухатись, нестися»; пор. рос. діал. *cop*, *соры* «обмілина, поросла очеретом і кугою», *cop* «розлогі заплави, рід затоки», пол. *sor*, *sór* «швидка течія води; струмінь», білоруський мікротопонім (лімнонім) балтійського походження *Шоркайтись*, букв. «окутані озера», лит. *sarkas* «одяг, суконний каптан рибалок», д.ісл. *serkr* «сорочка, каптан, штани» та ін. [Лучик 2008: 74]. Очевидно, річки з назвами *Sorka окреслювали ту територію в іншомовному оточенні давніх індоєвропейських народів, яка була їхньою прабатьківщиною, своєю землею, «окутаною» і захищеною відповідними водними об'єктами за «принципом сорочки».

Отже, макро- і мікротопоніми відіграють важливу роль у розв'язанні або наближенні до такого стану проблеми прабатьківщини слов'ян.

Бібліографія

- Babik Zbigniew, 2001, *Najstarsza warstwa nazewnicza na ziemiach polskich w granicach wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny*, Kraków.
- Іліаді Олександр Іванович, 2008, *Слов'янські мовні релікти в топонімії Балкан*, Київ–Кіровоград.
- Карпенко Юрій Олександрович, 2003, *Гірські назви (оронімія)*, [in:] *Słowiańska onomastyka: encyklopedia*, т. 2, Warszawa–Kraków, 206–208.
- Карпенко Юрій Олександрович, 1973, *Топонімія Буковини*, Київ.
- Лучик Василь Вікторович, 2008, *Середньонадніпрянська прабатьківщина слов'ян з лінгвістичного погляду*, „Мовознавство”, 2–3, 62–76.

- Лучик Василь Вікторович, 2007, *Стан і перспективи української ономастики в загальнослов'янському контексті*, *Науковий вісник Чернівецького університету*, Випуск, 354–355: *Слов'янська філологія. Збірник наукових праць*, Чернівці, 45–49.
- Никонов Владимир Андреевич, 1966, *Краткий топонимический словарь*, Москва.
- Словник гідронімів України, 1979, Київ.
- Шульгач Віктор Петрович, 1998, *Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції)*, Київ.

Vasyl Luchyk

The role of macro- and microtoponyms in problems solving of the ancestral homeland of the Slavs

(Summary)

Ancient macro- and microtoponyms play an important role in the establishment of the fatherland of the Slavs. Thus the entire complex of extra-linguistic and endo-linguistic factors must be taken into consideration in the process of searching the antique cradle of the Great Slavs as an ethnos.

Słowa kluczowe: język prasłowiański, praojczyzna Słowian, etymologia, pochodzenie, toponimy, makrotoponimy, autochtoniczny.

Key words: Great Slavic language, Great Slavic fatherland, etymology, origin, toponyms, microtoponyms, autochthonic.